

ЯКУ ПАМ'ЯТЬ ЗАЛИШИВ ПРО СЕБЕ ХР. РАКОВСЬКИЙ У ФРАНЦІЇ? РЕФЛЕКСІЯ ПРЕСИ ТРЕТЬОЇ РЕСПУБЛІКИ (ЖОВТЕНЬ 1927 – ЧЕРВЕНЬ 1940 Р.)

Ярослав Шкабура

кандидат історичних наук, старший викладач, кафедра українознавства, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна, e-mail: ya.shkabura@karazin.ua, ORCID: 0000-0003-1541-9317

Стаття розкриває питання, як та під впливом чого змінювалась пам'ять про Хр. Раковського у Франції після жовтня 1927 р. Ця непересічна постать з 1890-х рр. мала тісні зв'язки із Третьюю Республікою, очолюючи у 1925–1927 рр. посольство СРСР в Парижі. Після «справи Раковського» радянський повпред був змушений залишити Францію. Різні французькі видання обрали свої стратегії, як «пам'ятати» Хр. Раковського та просували їх серед своїх читачів. Найпомітніші зміни були пов'язані з етапами боротьби Сталіна з лівою опозицією ВКП(б). Після другої судової справи та заслання Хр. Раковського в кінці 1930-х рр. найбільші французькі газети про нього вже майже не згадували.

Ключові слова: Хр. Раковський, Франція, пам'ять, преса

WHAT KIND OF MEMORY DID CH. RAKOVSKY LEAVE BEHIND IN FRANCE? THE REFLECTION OF THE PRESS OF THE THIRD REPUBLIC (OCTOBER 1927 - JUNE 1940)

Yaroslav Shkabura

PhD, Senior Lecturer, Department of Ukrainian Studies, V. N. Karazin Kharkiv National University, Svobody Square 4, 61022, Kharkiv, Ukraine, e-mail: ya.shkabura@karazin.ua, ORCID: 0000-0003-1541-9317

The article reveals the question of how and under the influence of what the memory of Ch. Rakovsky changed in France after October 1927. The Third Republic occupied a significant place in the life of Ch. Rakovsky: he lived there for many years, studied, had a large number of acquaintances, studied the French language and culture well, even considered the option of staying there, obtaining citizenship and building a political career. In 1925-1927, he was the extraordinary and plenipotentiary ambassador of the USSR in Paris. However, at the end of the summer of 1927, a scandal broke out, which became known as the "Rakovsky incident", and in October of the same year, the diplomat was forced to leave France.

However, after the indicated life path, the former ambassador was not instantly forgotten. In "Le Temps" in the first time after Ch. Rakovsky was recalled from Paris, he remained a negative person who was subjected to various criticisms. In about a year, the publication's position softened, and it was recognized that there was some effectiveness from the former ambassador – negotiations were moving on to settle the issue of the Russian royal debts, which was important to the French. The thesis that Ch. Rakovsky is the former ambassador of the USSR in Paris can generally be found in almost every article of "Le Temps" (after October 1927) where this Soviet figure was mentioned. So a basic reminder of who he is was constantly broadcast to the French readers of this newspaper. In the 1930s, in connection with the persecution of Ch. Rakovsky as a representative of the opposition of the VKPB, the content of "Le Temps" articles towards him softened, and the amount of information about his early years in the Third Republic increased. But the French did not forget the scandal of 1927.

"Le Matin" chose a slightly different strategy in relation to Ch. Rakovsky. At first, the publication tried to pay a minimum amount of attention to his person, while at the same time showing contempt for him. If such an approach were to be preserved, it would contribute to the faster forgetting of Ch. Rakovsky

by the French. But like “Le Temps”, “Le Matin” somewhat improved its attitude towards the former Soviet ambassador in Paris in connection with the persecution of him as one of the leaders and an active member of the opposition of the VKPB. When he is mentioned in the newspaper, he is returned with the address “monsieur”, as well as a reminder of his diplomatic past in France.

As for “L’Humanité”, here the change of emphasis regarding Ch. Rakovsky often coincided with the “fluctuation of the general line of the party” of the VKPB, which once again confirms the close ties between the FKP and the Kremlin with the predominant influence of Moscow. In the first weeks after the recall from Paris, the newspaper spoke positively about Ch. Rakovsky, portraying the image of a “victim of the capitalists”. In subsequent articles, with the development of the struggle against the left opposition, he appeared mainly as a Soviet politician. Criticism of him grew, and at the same time, mentions of Ch. Rakovsky’s past, in any way connected with France, were hushed up, which was obviously intended to reduce the number of points of tension between Moscow and Paris. The exception was a period not long after Ch. Rakovsky’s public “repentance” and his return from exile in the mid-1930s.

Therefore, the image offered to their readers by various publications, the memory they formed about Ch. Rakovsky – underwent changes depending on the events that took place both around the former diplomat and in the middle of France itself. The most noticeable changes in this are related to the stages of Stalin’s struggle with the left opposition of the VKPB. Ch. Rakovsky went through trials, as a result of which he was convicted twice (in 1928 and 1938). After the second court case and the exile of Ch. Rakovskiy in 1938, the largest French newspapers hardly mentioned him anymore.

Keywords: Ch. Rakovsky, France, memory, press

Життя відомого болгарського соціаліста Кристю Станчева, в подальшому більше відомого як радянського політичного та дипломатичного діяча Християна Георгійовича Раковського, було тісно пов’язано із Францією. Ця тема під різними кутами знайшла своє висвітлення у ряді робіт багатьох дослідників. Варто згадати хоча б найбільші з них, як от Ф. Конта (Conte 1975), П. Бруе (Broué 1996), М. Станчева, Г. Чернявського у співавторстві з В. Головко (Golovko et al. 1994) та М. Тортікою (Лобановою) (Chernyavskiy et al. 2014), Я. Шкабури (Shkabura 2020). У них, як правило, сюжет, що поснував Францію та Хр. Раковського, завершувався від’їздом останнього з Парижа 17 жовтня 1927 р. через так звану «справу (або – «інцидент») Раковського» – дипломатичним скандалом, спричиненим підписом радянського посла під заявою опозиції ВКП(б). У Парижі її трактували як заохочення, заклик солдатів французької армії до дезертирства. І він йшов від Хр. Раковського, який на той час обіймав посаду надзвичайного і повноважного посла СРСР. Проте аналіз преси Третьої Республіки наочно показав, що про радянського функціонера там ще довго пам’ятали. І ця пам’ять не була статичною та зазнавала певних трансформацій. У статті ми детальніше зупинемось на аналізі найбільших французьких видань, враховуючи різні напрями та інтереси (консерваторів («Le Temps», виходив до 1942 р.), крайніх правих рухів («Le Matin», виходив до 1944 р.) та комуністів («L’Humanité», виходив до 1953 р.). Такий підхід має допомогти більш повно зрозуміти, якою була пам’ять про радянського дипломата та визначити її динаміку.

Переважна більшість французьких газет в період «інциденту» активно критикували Хр. Раковського (детальніше – див. Shkabura 2020, 170–186). І його від’їзд з Парижу не призвів до миттєвої зміни ситуації. Так, у «Le Temps» можна знайти статтю, в якій закликали до перегляду дипломатичних відносин з СРСР, що мало стати логічним продовженням відкриття Хр. Раковського з посади повпреда (Le Temps 1927, 1 nov.). Вже у січні 1928 р. у зв’язку з призначенням нового радянського посла В. С. Довгальовського видання надало й коротку характеристику минулій діяльності Хр. Г. Раковського у Франції. Окрім не гідної дипломата поведінки у зв’язку із підписом під документом опозиції, висланому представнику Рад дорікали й за «інші невдачі, не менш серйозні» (Le Temps 1928, 25 jan.). Трохи згодом «інцидент Раковського» взагалі був названий однією з основних проблем, що призвела до «хворобливості» франко-радянських відносин (Le Temps 1928, 18 mars). Цікава зміна відбулася наприкінці 1928 р. У статті від 6 листопада при згадці Хр. Раковського не тільки відсутня критика в його сторону, але й визнається той факт, що після його відкриття з Парижу переговори щодо російських боргів – одного з найбільш важливих та гострих питань у франко-радянських відносинах – призупинились (Le Temps 1928, 6 nov.). Зазначена теза прозвучала на фоні безрезультатних спроб продовжити пошук шляхів для врегулювання фінансових претензій Третьої Республіки до Москви.

Не оминали французькі журналісти і теми боротьби в Радянському Союзі із опозицією та, відповідно, репресій сталінського режиму щодо неї. Варто нагадати, що Хр. Раковський після втрати своєї посади в Парижі неодноразово засуджувався в СРСР як на партійних з'їздах, так і судовою системою. В січні 1928 р. він був відправлений на заслання в Астрахань. На початку 1934 р. Хр. Раковський направив у Москву телеграму, де розкався в попередніх зв'язках з опозицією тощо. В цьому контексті 24 лютого на сторінках «Le Temps» з'явилась стаття, в якій про Хр. Раковського писали як про людину, що є «дуже відома у Франції, де він вивчав медицину» (Le Temps 1934, 24 fév.). Майже з нотками співчуття далі зазначалось: «в 1927 році після відомих інцидентів він був виключений з партії за троцькістські погляди і засланий спочатку в Астрахань, потім в Барнаул у Сибіру» (Le Temps 1934, 24 fév.). Попередній період характеризувався як період «тривалого опору» Хр. Раковського.

У зв'язку з черговим судовим процесом над партійною опозицією в СРСР, у 1938 р., 2 березня в «Le Temps» вийшла відповідна стаття. Там були представлені невеликі біографічні нариси М. Крестинського, С. Бухаріна, А. Рикова та інших фігурантів (Le Temps 1938, 2 mars). І, серед інших – Хр. Раковського. «Особистість Християна Раковського надто відома у Франції, щоб на ній доводилося довго зупинятись» – такими словами починалась публікація. Зазначалось, що він був дуже відомий у всіх французьких колах. Також згадувалось, що французький політичний діяч А. де Монзі навіть присвятив йому частину своєї книги «Незвичайні долі» (йдеться про написану ще у 1927 р. книгу Monzie A.). Йшлося і про навчання Хр. Раковського в Університеті Монпельє, і про плани залишитись у Франції, отримати громадянство та будувати політичну кар'єру (мається на увазі період 1890-1900-х рр.). Проте, незважаючи на здавалося б такі стримано позитивні характеристики, в статті наголошувалось, що французи не забули про скандал, з яким радянський дипломат покинув Париж у 1927 р.

Цікавою видається позиція, яку зайняла «права» преса. У «Le Matin» незадовго після того, як Хр. Раковський залишив Францію, майже з гордістю зазначалось, що кампанія Франсуа Коті, і особливо його книга «Contre le communisme» («Проти комунізму») викликала сильні емоції в громадськості й значною мірою посприяла відкликанню радянського представника з посади посла в Парижі (Le Matin 1928, 10 jan.). Якесь інші характеристики Хр. Раковського (наприклад, та ж критика, яку логічно було б очікувати від «правої» преси), його діяльності в минулому – майже відсутня. Складається враження, що було прийнято рішення в певному сенсі «знеособити» колишнього радянського повпреда та відсторонено спостерігати за його долею. Хр. Раковського згадували не один раз, але частіше за все – в контексті внутрішньополітичної боротьби в Радянському Союзі (напр., Le Matin 1927, 2 nov., Le Matin 1928, 17 jan.). Він фігурував як один з багатьох колишніх радянських функціонерів, кого тепер в СРСР розглядали як злочинця. Як правило, в статтях «Le Matin» перед згадкою Хр. Раковського підкреслено називали його «товаришем», рідко додаючи, що він був колишнім радянським повпредом у Франції (напр., Le Matin 1927, 16 nov., Le Matin 1927, 17 nov., Le Matin 1927, 24 nov.). В той же час у більшості іншої французької преси він фігурував як «мсьє» з припискою «колишній радянський посол у Парижі». Взагалі, у «Le Matin» дуже часто зустрічається написання прізвищ радянських діячів без додавання «товариш» чи «мсьє»/«мадам», хоча останні постійно використовувались під час згадок будь-кого іншого.

Пізніше, майже за два роки по тому – відношення до Хр. Раковського дещо змінилось. Так, у статтях за жовтень та листопад 1929 р. бачимо, що радянського діяча згадують як «мсьє», та що він був послом СРСР в Парижі (напр., Le Matin 1929, 20 oct., Le Matin 1929, 22 oct., Le Matin 1929, 4 nov.). Зауважу, що у статтях від 20 та 22 жовтня того року Генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін, лідер опозиції ВКП(б) Л. Троцький, нарком закордонних справ СРСР Г. Чичерін та заступник наркома закордонних справ СРСР М. Литвинов там згадуються без такого звертання. Можна зробити припущення, що образ Хр. Раковського як опозиціонера до діючої радянської партійної верхівки, який зазнав переслідувань та звинувачень, вплинув на ставлення до нього, змінюючи його на не таке негативне, як під час «інциденту». Наприклад, у статті за 22 листопада 1934 р., присвяченій можливим змінам у Наркоматі закордонних справ СРСР як можливого очільника згадують «мсьє Раковського», а трохи пізніше йдеться про «диктатуру Сталіна» (Le Matin 1934, 22 nov.).

В кінці 1930-х на сторінках «Le Matin» Хр. Раковський фігурує переважно як колишній радянський посол в Парижі (напр., *Le Matin* 1937, 26 jan., *Le Matin* 1937, 2 fév., *Le Matin* 1938, 6 mars, *Le Matin* 1938, 4 déc. тощо). У статті від 1 квітня 1940 р. можна навіть побачити певного роду співчуття: торкаючись теми особливостей радянської дипломатії, відзначається, що посада посла у Парижі «не приносить щастя тим, хто її обіймає», і, як приклад, – згадується Хр. Раковський (*Le Matin* 1940, 1 avril).

Переходячи до аналізу наступного видання, «L'Humanité», варто відразу зазначити, що це був офіційний друкований орган Французької комуністичної партії, а головним редактором – М. Кашен, один із лідерів ФКП. Вплив СРСР на французьких комуністів в період перебування в Парижі на дипломатичній посаді Хр. Раковського був значним, про що знала французька поліція (детальніше – див., напр., Shkabura 2020, 195). Цей факт є важливим для кращого розуміння умов, в яких з'являлись публікації рупора ФКП.

В «L'Humanité» вже з перших номерів після вислання з Парижу та повернення до Москви колишнього повпреда СРСР його згадують як одного з представників, або й лідерів опозиції ВКП(б) (напр., *L'Humanité* 1927, 29 oct., *L'Humanité* 1927, 31 oct., *L'Humanité* 1927, 26 nov.). Увесь скандал довкола Хр. Раковського, на думку редакції газети, був інспірований капіталістами (напр., *L'Humanité* 1927, 3 nov.). В цілому ж щодо діяльності самого повпреда в Парижі зазначалось, що вона була ефективною. А ось такі кампанії проти радянського представника, як під час «інциденту», викликають обурення серед пролетаріату. Проте з розвитком переслідування опозиції ВКП(б) в СРСР про Хр. Раковського писали все менше, уникаючи згадок про його зв'язок із Францією. Радянський Союз був зацікавлений підтримувати нормальні відносини із Третьою Республікою, і таке дистанціювання від скандалу з повпредом у Парижі завдяки зміні наголосів видається цілком логічним. Та й сама постать Хр. Раковського ставала все більш незручною для Кремля.

Приблизно через рік, як колишній повпред СРСР залишив Париж, після майже повної відсутності згадок щодо зв'язку цього радянського діяча із Третьою Республікою, «L'Humanité» сповістила французьким читачам, що Франція «вислала Раковського за наказом лондонського кабінету» (*L'Humanité* 1928, 5 sept.). 15 липня 1934 р. у зв'язку зі смертю В. Довгалевського, на той час радянського повпреда в Парижі, в газеті згадали і про Хр. Раковського, котрий «також» був послом у Франції. Така згадка про останнього яскраво передає суть образу, який пропонувала «L'Humanité» своїм читачам: нічим не примітна людина, яку не варто й згадувати окрім того, що у 1927 р. він «піддався жорсткому нападу» з боку «французьких імперіалістів», які «вимагали розриву» дипломатичних відносин з СРСР (*L'Humanité* 1934, 15 juillet). Але все ж у зв'язку з «розкаянням» Хр. Раковського перед керівництвом ВКП(б) на чолі зі Сталіним, яке було прийнято, і призначення головою делегації Червоного хреста в Японії, його образ на сторінках офіційно ФКП дещо покращується. До нього починають звертатись «товариш» (*L'Humanité* 1934, 23 oct.) та згадувати як колишнього посла СРСР в Парижі (*L'Humanité* 1934, 29 oct., *L'Humanité* 1935, 18 fév., *L'Humanité* 1935, 30 mars).

Але така «відлига» тривала не довго. Після початку нового судового процесу в другій половині 1930-х рр. згадки щодо Хр. Раковського в «L'Humanité» теж змінюються. Наприклад, у номері за 6 березня 1938 р. про нього йдеться на трьох сторінках (*L'Humanité* 1938, 6 mars). Проте він знову постає майже виключно радянським функціонером, прибічником опозиції ВКП(б), троцькістом, подекуди – ворогом. В номері газети йдеться і про діяльність Хр. Раковського за межами СРСР. Але про зв'язки з Францією знову, як це вже було в кінці 1920-х рр., не згадується.

Отже, на основі викладеної інформації можна виокремити певну динаміку. В «Le Temps» в перший час після відкликання Хр. Раковського з Парижу він залишався негативною персоною, яка піддавалась різній критиці. Приблизно за рік позиція видання дещо пом'якшилась, і було визнано, що певна ефективність від колишнього повпреда все ж була – рухались переговори щодо врегулювання важливого для французів питання російських царських боргів. Тезу про те, що Хр. Раковський є колишнім послом СРСР в Парижі взагалі можна зустріти ледь не у кожній статті «Le Temps» (після жовтня 1927 р.), де згадувався цей радянський діяч. Тож базове нагадування, хто він такий – постійно трансливалось французьким читачам видання. У 1930-х у зв'язку з переслідування Хр. Раковського як представника опозиції ВКП(б) зміст статей «Le Temps» до нього дещо пом'якшився,

зросла кількість інформації про його молоді роки в Третій Республіці. Хоча французи не забували й про скандал 1927 р.

«Le Matin» обрало дещо іншу стратегію стосовно Хр. Раковського. Спочатку видання намагалось приділяти його особі мінімальну увагу, паралельно демонструючи певну зневагу нього. Якщо б такий підхід зберігся, то він посприяв би швидшому забуттю Хр. Раковського французами. Але, як і в «Le Temps», у «Le Matin» дещо покращили ставлення до колишнього радянського повпреда в Парижі у зв'язку з переслідуванням його як одного з лідерів і активного члена опозиції ВКП(б). При згадках в газеті йому повертають звертання «мсьє», як і нагадування про дипломатичне минуле у Франції.

Щодо «L'Humanité», то тут зміна наголосів стосовно Хр. Раковського часто-густо співпадала з «коливанням генеральної лінії партії», тобто ВКП(б), що вчоргове підтверджує тісні зв'язки між ФКП та Кремлем із переважаючим впливом останнього. У перші тижні після відкликання з Парижу газета позитивно відгукувалась про Хр. Раковського, змальовуючи образ «жертви капіталістів». У подальших статтях, з розвитком боротьби проти лівої опозиції, він фігурував переважно вже як радянський політик. Зростала критика на його адресу, а паралельно – замовчувались згадки про минуле Хр. Раковського, будь-яким чином пов'язане із Францією що, вочевидь, було покликано зменшити кількість точок напружки між Москвою та Парижем. Винятком став не надто довгий період після публічного «розкаяння» Хр. Раковського та повернення його із заслання у середині 1930-х рр.

Як бачимо, французька преса активно реагувала на події довкола Хр. Раковського. Образ, який пропонували своїм читачам різні видання, пам'ять, яку вони формували про колишнього повпреда СРСР, називали змін. Особливо яскраво це простежується у зв'язку з політичним переслідуванням опозиції ВКП(б). Але загальна тенденція була одна: незважаючи на те, що Третя Республіка зайняла в житті Хр. Раковського важливе місце (він там прожив багато років, навчався, мав велику кількість знайомств, добре знав французьку мову та культуру, навіть розглядав варіант залишитись там, отримати громадянство і побудувати політичну кар'єру), після «інциденту» і вислання в жовтні 1927 р. він перестає бути цікавим французькому суспільству, і про нього достатньо швидко забувають. Хоча ще у вересні того ж 1927 р. кожного дня про нього писали десятки різних видань. Трохи більше ніж за 10 років, після другої судової справи та заслання Хр. Раковського в кінці 1930-х рр., найбільші французькі газети про нього вже майже й не згадували. А у червні 1940 р. припинила своє існування Третя Французька Республіка.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Broué, P. 1996. Rakovsky ou la Révolution dans tous les pays [Rakovsky or the Revolution in All Countries]. Fayard, 462 p. (In French).

Chernyavskiy, G. I., Stanchev, M. G., Tortika (Lobanova), M. V. 2014. Zhiznenny put Khristiana Rakovskogo. Yevropeizm i bolshevizm: neokonchennaya duel [The Life Path of Christian Rakovsky. Europeanism and Bolshevism: Unfinished Duel]. Moscow, ZAO Izdatelstvo Tsentrpoligraf, 557 s. (In Russian).

Чернявский, Г. И., Станчев, М. Г., Тортика (Лобанова), М. В. 2014. Жизненный путь Христиана Раковского. Европеизм и большевизм: неоконченная дуэль. Москва, ЗАО Издательство Центрполиграф, 557 с.

Conte, F. 1975. Christian Rakovski (1873-1941). Essai de biographie politique [Christian Rakovsky (1873-1941). Political Biography Essay]. Paris, diffusion H. Champion, 898 p. (In French)

Golovko, V. A., Stanchev, M. G., Chernyavsky, G. I. 1994. Mezhdru Moskvoy i Zapadom: Diplomaticheskaya deyatelnost Kh. G. Rakovskogo [Between Moscow and the West: the Diplomatic Activity of Ch. G. Rakovsky]. Kharkiv, Oco, 383 s. (In Russian).

Головко, В. А., Станчев, М. Г., Чернявский, Г. И. 1994. Между Москвой и Западом: Дипломатическая деятельность Х. Г. Раковского. Харьков, Око, 383 с.

Le Matin. 1927. 16 nov. (In French).

Le Matin. 1927. 17 nov. (In French).

Le Matin. 1927. 2 nov. (In French).

Le Matin. 1927. 24 nov. (In French).

Le Matin. 1928. 10 jan. (In French).

Le Matin. 1928. 17 jan. (In French).

- Le Matin. 1929. 20 oct. (In French).
 Le Matin. 1929. 22 oct. (In French).
 Le Matin. 1929. 4 nov. (In French).
 Le Matin. 1934. 22 nov. (In French).
 Le Matin. 1937. 2 fév. (In French).
 Le Matin. 1937. 26 jan. (In French).
 Le Matin. 1938. 4 déc. (In French).
 Le Matin. 1938. 6 mars. (In French).
 Le Matin. 1940. 1 avril. (In French).
 Le Temps. 1927. 1 nov. (In French).
 Le Temps. 1928. 18 mars. (In French).
 Le Temps. 1928. 25 jan. (In French).
 Le Temps. 1928. 6 nov. (In French).
 Le Temps. 1934. 24 fév. (In French).
 Le Temps. 1934. 24 fév. (In French).
 Le Temps. 1938. 2 mars. (In French).
 L'Humanité. 1927. 26 nov. (In French).
 L'Humanité. 1927. 29 oct. (In French).
 L'Humanité. 1927. 3 nov. (In French).
 L'Humanité. 1927. 31 oct. (In French).
 L'Humanité. 1928. 5 sept. (In French).
 L'Humanité. 1934. 15 juillet. (In French).
 L'Humanité. 1934. 23 oct. (In French).
 L'Humanité. 1934. 29 oct. (In French).
 L'Humanité. 1935. 18 fév. (In French).
 L'Humanité. 1935. 30 mars. (In French).
 L'Humanité. 1938. 6 mars. (In French).
 Monzie A. de. 1927. Destins hors série [Unusual Destinies]. Paris, 202 p. (In French)
 Shkabura, Ya. I. 2020. Frantsiya v sotsial'no-politychniy ta dyplomatychniy diyal'nosti Kh. Rakovsk'oho (1891–1927 rr.) [France in the Socio-political and Diplomatic Activity of H. Rakovsky (1891-1927)]: Candidate's Thesis: 07.00.02. Dnipro, 244 p. (In Ukrainian).
 Шкабура Я. І. Франція в соціально-політичній та дипломатичній діяльності Х. Раковського (1891–1927 рр.) : дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02. Дніпро, 2020. 244 с.

Дата подання статті у редакцію – 01.07.2023 р.